

У ГЛИБ ВІКІВ

Володимир Бодрухин

ПРИДЕСЕННЯ ЗА ТАТАРСЬКИХ ЧАСІВ

Українські землі споконвіку мали справи зі Степом, чим вони були зобов'язані особливостям ландшафту та природних умов краю. З часом вже існуючі кочові об'єднання змінювалися іншими, але номади завжди були поруч. Відносини між землеробами та кочовиками не завжди були войовничими. Реально вони залежали від конкретного співвідношення сил на кожному етапі небезпечного сусідства. Послаблені номади завжди шукали замирення. Однак, як тільки сили кочовиків зростали, вони порушували мирні угоди.

Найбільш реальну загрозу існуванню давньоруської державності несло монгольське нашествя. Монгольська держава склалася внаслідок бурхливих процесів розвитку феодальних відносин, а також агресивної зовнішньої політики ханів. Можливість проведення широкої войовничої політики зумовлювалася утворенням ранньофеодальної держави з чіткою організацією всіх військових сил, побудованою на улусному принципі. У 1235 році хан Угедей зібрав курултай, на якому було прийнято рішення щодо проведення військових дій у чотирьох напрямках, серед яких був і західний (проти країн Європи). Західний похід планувався як панмонгольський, тому всі улуси надіслали його керівнику Бату допомогу. З 1237 р. хан Бату почав підкоряти давньоруські землі. Безперечно, головними чинниками успіхів військ Бату на Русі були: відсутність єдності серед князів, ворожнеча та міжусобні чвари. Саму монголо-татарську навалу, взагалі, не можна розуміти лише як жорстоку битву протягом чотирьох років, адже це був тривалий процес.

У 1237 р. війська Бату почали підкорення князівств Північно-Східної Русі. На шляху до степу в 1238 р. монголи пройшли через землі Чернігівського князівства. Тоді вони знищили міста Подесення. Але найбільший опір завойовникам вчинив Козельськ. Літопис свідчить: «Козляни бо вчинили раду — не здатися Батию, сказавши: «Хоча князь наш молодий є, та положимо життя своє за нього».¹ Інше джерело розповідає: «А о князя Василии неведомо есть, инии глаголаху, яко в крови утопи есть, понеже мал бе, 12 лет. И отгуду в татарах не смеаху назвати град той Козлеск, но зваху теи Злыи град, понеже бишяся 7 недель».²

Воскресенський літопис каже: «Батый же вземь Козлеск, и поиде вь землю Половецку».³ Такий крок хана можна зрозуміти, як спробу надати своерідний перепочинок війську. Але це не так, літопис свідчить: «Батый же, узавши Козельськ, пішов у землю Половецку, а звідси став посилати (війська) на городи руські».⁴ Ставлення монголів до номадів було зовсім іншим, ніж до землеробських народів. У першу

чергу, їх лютими ворогами були конкуренти у степу, тому вони знищили політичну організацію кочовиків (волзьких булгар та половців). Після монголо-татарської навали місце половецьких ханів зайняли монгольські. Половецькі та інші вершники значно підсилили монгольське військо.

Боротьба за землі Південної Русі почалася навесні 1239 року. Місто Переяслав було захоплено 3 березня, причому оборону очолював не князь, а єпископ Симеон, якого татари вбили. Никифоровський літопис каже про оборону Чернігова, якому спробував допомогти князь Мстислав Глібович, так: «...и Чренигов приаша оружием, бившимся с князем Мстиславом Глебовичем... и побежден бысть Мстислав, и множество вой его избиша, и град запалиша огнем, а епископа оставиша жива и ведоша и в Глухов».⁵ Інший літопис уточнює: «...лют бо бе бой у Чренигова... но побежень бысть Мстислав, и множество отъ вой его избіено бысть, и градъ взяша и запалиша огнемъ, а епископа оставиша жива, и ведоша и во Глуховъ и отголе пустиша...».⁶

Аналізуючи втрати від Батисвої навали, можна дійти висновку, що постраждали практично всі землі колишньої Київської Русі. Нашестя призвело до значних втрат серед населення, руйнування міст і осередків культури. Спочатку монгольського панування населення сплачувало завойовникам «десяту частину від усього, як од людей, так і од майна».⁷ Однак монголо-татарська навала не мала змоги змінити державний та суспільний устрій українських земель. Оскільки монголо-татари були кочівниками, вони лише намагалися пристосувати політичний устрій і економічну систему землеробських народів відповідно до своїх методів експлуатації. Щодо її засобів, то монголи вже мали достатній досвід (Середня Азія, Китай).

Підкреслимо, що з початком монголо-татарської навали ніяких міграційних рухів не відбувалося. Пересування населення мало лише регіональний характер. Надалі кочівники зайняли всю степову смугу і частину лісостепу. Практично, монголам вдалося досягти того, про що мріяли половецькі хани. Якась частина половців була переміщена в інші землі, однак вони все ж стали головним податним населенням степу, різниця лише у тому, що їхніх ханів змінили монгольські, вони ж зайняли і кращі пасовища. Поступово встановилися кордони між кочівниками і землеробським населенням, але не безпосередньо, а за допомогою буферних смуг, які проводили розподіл перших з другими. Більш за все страждали землі Чернігівщини і Переяславщини, тому що були розташовані поруч зі шляхами пересування орд. Характер господарювання номадів вимагав постійного переміщення людей з тваринами у напрямку з півдня на північ і навпаки у залежності від пори року. Тому постійне кочування поруч з землеробами грабіжницьких орд завжди було небезпечне. Становище покращилося лише тоді, коли пройшов перерозподіл прикордонних земель на улуси, які надавалися за спадщиною. Звичайно ж, володарі улусів не давали чужинцям грабувати податне населення своїх наділів.

Небезпечне сусідство змусило прикордонних князів переносити свої резиденції у більш безпечні райони. Про це свідчить родовід князів Одинцевичів: «Кн. Михаила черниговский, его же замучил царь Батый за веру хрестыанскую, и с ним замучил боярина его Хведора. А кн. Михайлов сынов, кн. Юрьи, остался и оставил отчину свою пусто, и пришол в Тарус, и в Тарусе господарыл и родил сынов пять: старшаго звали Орехва, а прозвище ему было Всеволод, а другим был Семен, а третин Михайло, а четвертый Иван, а пятый Костянтин. И розделил им после своего живота отчину. Старшому, Всеволоду, Тарусу, Семену Канинь, Михайлу Мышагу, а Ивану Волкона, а Костянтину Оболенск. Всеволодов сын кн. Андрей Шутиха, а брат его бы кн. Дмитрий».⁸

За князями рухалося й інше населення. У захищених від нападів районах швидко відроджувалися ремесла, поступово складалися нові місцеві ринки, з'являлися нові княжі столи. Спираючись на археологічні матеріали, С. О. Беляєва дійшла висновку, що спочатку відновилося сільське господарство, як менш складне за своєю структурою. Також мало постраждало і сільське ремесло. Запустіння південно-руських земель взагалі не було.⁹ Тому і немає підстав говорити про тотальне переселення населення.

Князі проводили колонізацію, внаслідок чого відбувалися міграції ільського населення. Але колонізація — це процес довготривалий, пов'язаний з великими труднощами. Закордонний досвід свідчить, що такі переселення завжди проходили в межах земель пануючої династії. Ніколи князі не дадуть згоди, щоб їхні підлеглі пересувалися у володіння інших династій. Такий рух можливий лише за умов придбання ними нового лену. Коли чернігівські й переяславські князі надіялися з боку своєї родини ленами у більш північних районах, тоді за ними рухалося і населення. Але зовсім неможливо, щоб селяни з володінь новгород-сіверських князів опинилися у Москві або в Твері. Економічні й політичні стосунки феодалізму такі явища заперечують.

Природним кордоном між номадами і землеробським населенням завжди була річка Ворскла. Тому кордон на Лівобережжі Дніпра В. Л. Єгоров проводить по нижній течії річки Псел, Ворсклі та району, розташованому на південь від сучасного Харкова. Такі ж буферні смуги існували в Тульському і Коломенському баскачествах.¹⁰ Буферні смуги були призначені для контролю за торговельними шляхами і виконували важливі стратегічні функції.

Давньоруська державність зазнала з боку монголо-татарських завоювальників значного удару. Перш за все, була обмежена суверенність князівської влади. Звісно, що монголи вимагали покірності й регулярної сплати податків. Князі, як ханські васали, були зобов'язані надсилати військову допомогу. Окрім того, вони змушені були допомагати татарам у військових операціях. Під 1287 роком літопис повідомляє: «А коли Телебуга ішов у Ляхи, то з ним ішли всі князі через неволю татарську».¹¹ Але, як підкреслює Г. В. Вернадський, «...внутрішнє політичне життя Русі ніколи не припинялося, а лише було обмежене і деформоване монгольським правлінням».¹²

Головною метою монголо-татарів було затримання об'єднавчих процесів, що практично здійснювалося політикою надання ярликів на княжіння та підтримкою міжусобних війн. Васальні відносини регулювалися ярликами, які надавалися кожним новим ханом окремо. Так би мовити, вони постійно оновлювалися. Дослідники одноставно звертають увагу на надто велику роздрібленість володінь чернігівських князів. Це пов'язане з тим, що ханам було вигідно мати у своєму підпорядкуванні слабких місцевих володарів. Особливо це відносилось до чернігівської династії, завдяки винятково стратегічному значенню краю з боку контролю за євразійським степом.

З метою поліпшення збору данини в українських землях у 1245 р. монголо-татари проводили перепис населення. Літопис дає змогу уявити, як проводився перепис населення у Новгороді: «...число, творяху бо себе бояре легко, а меншим бе зло; и поча окаянный, ездяще по улицам, писати домы христианськія».¹³ Завдяки перепису населення були утворені своєрідні військово-фінансові регіони, з яких набиралися рекрути і стягувалися податки. Наступні переписи не проводилися, а тому податки збиралися, немовби кількість населення з часом не змінювалася. Одиницею сплати податків був тумен, тобто кількість населення, яка мала змогу зібрати військовий контингент у 10 000 воєнків. Тумен (або тьма) приблизно складав регіон з населенням у 200 000 чол. Наводимо

розташування туменів як татарських адміністративних округів в українських землях (за Г. В. Вернадським): Київ, Чернігів, Брацлав, «Тьма Егоддея» (північний схід Переяславщини), Охура (біля сучасного Харкова), Галич, Львів, Санок.¹⁴

На чолі туменів і тисяч були монгольські військові. Такі посади розглядалися як лени і з часом передавалися у спадщину. Темникам служили податкові інспектори, які у монголів називались «даруга», а на Русі — «баскаки». Ці урядовці мали різні ранги, а призначалися на відповідну посаду у залежності од власного походження. Баскаки мали невеликі та мобільні військові підрозділи, а в разі небезпеки викликали на допомогу військові загопи. Адміністрація, що збирала податки, підпорядковувалася лише ханському уряду. Повинності були такі: десятина, тамга, мито, поплужне, ямське, підводна, сухий мит (деньга з возу), мостовщина, рекрутство, ловитва ханська, а також подарунки і прибутки.¹⁵ Населення було зобов'язане надавати продовольство представникам монгольської адміністрації.

На думку М. С. Грушевського, після монголо-татарської навали у Чернігівщині залишалися і множилися далі княжі династії, оскільки вони пустили «...в землі своє коріння глибоко».¹⁶ Послаблення чернігівського столу він пов'язує зі зменшенням князівського домену за рахунок землі в'ятичів. «Лествичне сходження» більш не практикувалося. Чернігівські князі відігравали значну роль у політичних подіях, а також користувалися міжнародним авторитетом. Про це свідчить факт одруження Андрія Всеволодовича з донькою волинського князя. Чернігівський стіл залишався найстаршим у землі, але, діставши його, князі зберігали за собою і попередню волость. Можливо, лише у володіннях великого чернігівського князя налічувалося 120 тисяч мешканців.¹⁷

Найбільше звісток у джерелах стосується брянського князя Романа, дуже енергійного і войовничого. Саме з цього вчені й роблять висновок, що політичний центр князівства перемістився у Брянськ. Все ж здається, що думка М. С. Грушевського про те, що чернігівський стіл і надалі зоставався головним, більш слушна. Д. Багалій вважає, що піднесення Брянська за князювання Романа Михайловича «не спиралося на його внутрішню силу».¹⁸ На думку П. Голубовського, піднесення Брянська пов'язане з тим, яку позицію зайняв князь Роман по відношенню до татаро-монголів.¹⁹ Про це, мабуть, свідчить і те, що в поході 1275 р. проти Литви татари напередодні рішучої битви очікували сильного і войовничого брянського князя.

Є звітка про баскака Ахмата, який з братами намагався збагатитися за рахунок створення слобод на землях рильського князя Олега. Липецький князь Святослав «вдарив розбоєм на слободу». Надалі Олег вбив свого брата за царевим наказом. Святославів брат Олександр помстився і вбив Олега та двох його синів. Як свідчить літопис: «...и бысть радость дьяволу и угоднику его бессермину Ахмату».²⁰ Д. І. Багалій підкреслює, що «татарські впливи виробили два типи князів: обережного Олега, підручника татарського, який нагадує московських князів-збирателів, вбившого за татарським наказом власного брата, і палкого, відважного, схожого на розбійничого отамана, Святослава».²¹

Протягом XIII ст. обмеження суверенності князівської влади поступово скасовувалися. Панування ординців після численних чвар їхніх феодалів втрачало силу. Усе більше обмежень адміністративної діяльності місцевих князів скасовувалося, вони навіть самостійно вже збирали данину. Наприкінці XIII ст. головні бунти відбувалися на теренах Північно-Східної Русі, а тому ті землі й були ареною запеклої боротьби за владу. У другій половині XIV ст. ординці здійснили проти них 14 каральних походів.

Бурхливо розвивалися політичні події у Брянську, князі якого використовували в міжусобній боротьбі татарські військові загопи, як це, наприклад, трапилося в 1310 р. У цілому політичне становище князів на початку XIV ст. було більш вільне, ніж до того. Чернігівська земля являла собою купу дрібних князівств. За словами М. С. Грушевського, «Славна колись династія Ольговичів маліла і сходила на ніщо».²²

Джерела та література:

1. Галицько - Волинський літопис. — Львів, 1994. — С. 56.
2. Летописи белоруско - литовские // ПСРЛ. — Т. 35. — М., 1960. — С. 25.
3. Летопись по воскресенскому списку // ПСРЛ, — Т. 7. — СПб, 1856. — С. 143.
4. Галицько - Волинський літопис. — С. 56.
5. Летописи белоруско - литовские. — С. 25.
6. Летопись по воскресенскому списку. — С. 144.
7. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С. 55.
8. Летописи белоруско - литовские. — С. 282.
9. Див.: Беяева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований). — Автореф. дис... канд. ист. наук. — К, 1978. — С. 11—14.
10. Див.: Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. — М., 1985. — С. 39—43.
11. Галицько - Волинський літопис. — С. 133.
12. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. — Тверь, 1997. — С. 352.
13. Летопись по воскресенскому списку. — С. 162.
14. Див.: Вернадский Г. В. Вказ. праця. — С. 224—225.
15. Див.: Березин И. Н. Внутреннее устройство Золотой Орды (по ханским ярлыкам). — СПб, 1850. — С. 20—21.
16. Грушевський М. С. Історія України - Руси. — К., 1993. — Т. 3. — С. 176.
17. Див.: Там само. — С. 177—179.
18. Багалей Д. История Северской земли до половины XIV ст. — К., 1882. — С. 309.
19. Голубовский П. История Северской земли до половины XIV столетия. — К. 1881. — С. 199.
20. Летопись по воскресенскому списку. — С. 178.
21. Багалей Д. Вказ. праця. — С. 304—305.
22. Грушевський М. С. Вказ. праця. — С. 181.

